

УДК 81–11+82–1

І.В. Глухоман,

кандидат філософських наук, старший викладач
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛІНГВІСТИКИ І ПОЕТИКИ У СВІТЛІ ВЧЕНЬ Р. ЯКОБСОНА

У статті обґрунтовується проблема нерозривного зв'язку лінгвістики і поетики у світлі вчень Р. Якобсона. Аналізується основний об'єкт дослідження Р. Якобсона – "мовленнєва діяльність" та "мова-в-дії". Доведено, що об'єктом семіотики є не тільки вербальна мова, але й мистецтво, яке до цього не потрапляло до сфери семіотичного аналізу.

В інтерв'ю, даному в 1976 р., Роман Якобсон на питання "Хто ви?" коротко відповів: "Руський філолог. Крапка" [1]. Саме так англійською написано й на його могилі в Кембриджі, штат Массачусетс, де в останні роки життя він працював професором Гарвардського університету й Массачусетського технологічного інституту, створивши фактично міжнародний центр мовознавства.

Метою даної статті є опис взаємозв'язку лінгвістики і поетики у вченнях Р. Якобсона.

Роман Осипович Якобсон (1896-1982) – один з найбільш різнобічних і впливових лінгвістів ХХ століття. Основним предметом його наукової зацікавленості можна вважати специфіку і таємницю поетичної мови. У працях 1920-30-х років Р. Якобсон більше переймався загальними законами, які визначали систему національного віршування або скеровували поетичну мову того чи іншого поета – Хлебнікова чи Маяковського, Пастернака чи Пушкіна. Окремий твір, цілісний текст у той час не часто ставав предметом уваги вченого, повністю зануреного у виявлення рис, які об'єднують різні тексти, – такою є, наприклад, його відома стаття "Статуя в поетичній міфології Пушкіна" [2]. Наприкінці 1950-х років кут зору, підхід Р. Якобсона до поетичної мови став дещо іншим – він поставив у центр уваги вивчення специфіки поетичної мови як такої порівняно з іншими видами мови.

У 1960 р. у Варшаві відбулась конференція з проблем поетики. Роман Якобсон виступив з програмною доповіддю "Поезія граматики і граматика поезії", присвяченою "дороговказному значенню морфологічної і синтаксичної тканини" [3: 531] у поетичних текстах. Наприклад, у Пушкіна граматичні категорії, за спостереженням Р. Якобсона, за своєю роллю не поступаються образам-тропам, "нерідко оволодіваючи віршами й перетворюючись на головного, навіть єдиного носія їх таємної символіки" [3: 538]. Але завдання виявлення порівняльного значення тих чи інших граматичних засобів не могло вирішуватись на матеріалі прикладів, "вирваних" з різних текстів – потрібно було аналізувати тексти в цілому. Варшавська доповідь на багато років стала програмою досліджень, які Р. Якобсон вів сам, або з колегами з різних країн. Результатом цих досліджень став 3-й том "Вибраних творів" вченого, який вийшов у 1981 році і в якому зібрано 34 аналітичних розвідки про оригінальні віршовані тексти різних епох і різних народів [4]. Американський учень Р. Якобсона Ст. Руді назвав цю книгу чи не наймасштабнішим дослідженням поетичної мови у ХХ столітті.

Початок творчого життя Романа Якобсона відноситься до 1915-16 років і пов'язаний з футуристичним рухом. З одного боку, в цей час виходить знаменита футуристична збірка А. Кручених "Заумна книга" ("Заумная гнига"), до якої увійшло і два дійсно "заумних" вірша Р. Якобсона під псевдонімом "алЯгров" [5]; з іншого – саме в цей час студенти Московського університету Р. Якобсон, М. Трубецькой, М. Бахтін та інші створюють науковий гурток, який згодом перетворюється на Московську лінгвістичну школу; також він брав активну участь у діяльності відомого ОПОЯзу ("Общество по изучению поэтического языка"). Першим предметом дослідження молодих учених стала "граматика поезії", а також двозначність та викривлення слів у поетичній мові.

Р. Якобсон серйозно переймався проблемою нерозривного зв'язку лінгвістики і поезії. Він одним з перших популяризував ідеї Ч. Пірса і застосував його трихотомічну класифікацію знаків, зробивши значний внесок у теорію комунікації. Основний об'єкт дослідження Р. Якобсона – не сосюріанська статична і абстрактна "мова" як система правил, що встановлені соціумом, а "мовленнєва діяльність", "мова-у-дії" ("мовленнєва подія", якщо скористатись виразом М. Бахтіна, або "акти мовленнєвого спілкування") [6: 1024].

З часом Р. Якобсон поступово перейшов від вивчення суто формальних аспектів мови до вивчення семантики твору як такого. Для Р. Якобсона значення твору визначалось не тільки структурою знака-проводиря; значення – це ще й результат осмислення, інтеріоризації, включення в текст формально впорядкованої структури універсуму (в цьому Р. Якобсон наслідував К. Леві-Стросса).

У своїх працях з поетики Р. Якобсон звертається до дослідження поезії російського авангарду. "Заумне" слово авангардистів, анулюючи зображуваний або позначений предмет, ставило питання про природу і значимість елементів, які здійснюють семантичну функцію в просторових фігурах і в мові. Саме нове ставлення до слова створило можливість виявлення і аналізу "літературності" як

такої, тобто того, що робить твір літературним твором. Сам Р. Якобсон вважав, що його доросла зацікавленість акустичними, ониматопейчними дослідженнями авангардистів була наслідком його дитячої цікавості до заклинань, чаклунської мови, "заумних" намовлянь. Таким чином, шлях до вивчення російського авангарду Р. Якобсон проклав через дослідження поетики російського фольклору. Деякі сучасні теоретики – наприклад, Ю. Крістева, – вважають саме теорію поетичної мови Р. Якобсона його головним внеском у лінгвістику [7].

Відстоюючи свій погляд на авангардистську поезію, Р. Якобсон рішуче виступав проти тих, хто занадто спрощено трактував формалістський підхід до мистецтва, хто вважав, що формалізм не може вловити зв'язок мистецтва з дійсним життям. Він зазначав: "А ні Тинянов, а ні Мукаржовський, а ні Шкловський, ані я, жоден з нас ніколи не проголошував самодостатності мистецтва. Якщо ми й намагались щось показати, так це те, що мистецтво – складова частина соціальної структури, компонент, який взаємодіє з усіма іншими і сам змінюється, оскільки і сфера мистецтва, і його взаємовідносини з іншими елементами соціальної структури знаходяться в постійному русі. Ми відстоюємо не сепаратизм мистецтва, а автономність його естетичної функції" [8:143].

Завдячуючи якобсонівським дослідженням авангарду стало очевидним, що об'єктом семіотики є не тільки вербальна мова, але й мистецтво, яке до цього не потрапляло до сфери семіотичного аналізу. Всі мистецтва, навіть якщо вони за своєю суттю темпоральні, як то музика чи поезія, ґрунтуються, за Р. Якобсоном, на просторових відносинах, на вподобу живопису чи скульптурі; або синкретичні, просторово-темпоральні, як-то театр, цирк чи кіно, – і всі вони пов'язані зі знаком. Розмова про "граматику" мистецтва полягає не тільки у використанні безглуздої метафори: сутність полягає в тому, що всі види мистецтва мають на увазі організацію полярних сигніфікативних категорій, які у свою чергу ґрунтуються на опозиції маркованих і немаркованих елементів. Усі види мистецтва, поєднуючись, утворюють мережу художніх конвенцій. Оригінальність твору обмежується художнім кодом, який домінує в дану епоху і в даному суспільстві. І навіть непідкорення художника встановленим правилам сприймається сучасниками – так само, як і його конформізм – в річницю встановленого коду, який художник-новатор намагається зруйнувати.

Аналізуючи феномен мови у всіх його проявах, Р. Якобсон був упевнений, що його неможливо ізолювати від усієї цілісності людської поведінки, яка завжди є значимою. Звідси його глибока зацікавленість антропологічними дослідженнями. По-перше, за Р. Якобсоном, будь-яка лінгвістична інновація може працювати лише тоді, коли вона прийнята та інтегрована соціумом; по-друге, мова – не єдина семіотична система в культурі, вона споріднена з іншими знаковими системами спільністю законів, що керують їх функціонуванням і розвитком. Хоча існують знакові системи, механізм функціонування яких не тотожний мові (кіно, музика), тим не менше сигніфікація – це явище, яке охоплює весь культурний універсум; відповідно, завдання семіотики полягає в тому, щоб дослідити їх міждисциплінарні відносини і виявити постійні та універсальні механізми означування [9].

Мова і культура дуже тісно взаємопов'язані, і тому Р. Якобсон в 1970 році констатує, що лінгвістика є невід'ємною від культурної антропології. У спільній праці з К. Леві-Строссом "Кішки Бодлера" Р. Якобсон вказує, що і лінгвістичний, і антропологічний аналіз поетичного тексту є компліментарним і дозволяє глибше побачити, як зроблений і як функціонує цей текст. У поетичному творі лінгвіст знаходить структури, схожі зі структурами, які виявляє антрополог. Зі свого боку, етнолог визнає, що міфи – це не тільки певні концептуальні впорядкованості, це також своєрідні поетичні тексти, які викликають у слухачів та читачів справжні естетичні емоції.

Відповідні методи аналізу, з точки зору Р. Якобсона – метод бінарної опозиції, вияв симетрії і асиметрії, вияв формальних структур, які кристалізують смисл твору. Р. Якобсон вважав, що ціла низка дисциплін, як-то семіотика, антропологія, етнологія, мають бути об'єднані в межах теорії комунікації, яка вивчає всі види обмінів у людському суспільстві. Саме з ім'ям Р. Якобсона пов'язані деякі ключові ідеї сучасної теорії комунікації, і перш за все розроблена й удосконалена ним модель комунікативного акту у застосуванні до вербальної мови ("Лінгвістика і поетика", 1960). Слід зазначити, що ця модель неодноразово піддавалась критиці з різних боків, адже вона пропонувала певну абстрактно-ідеальну модель спілкування, яка не відображає реальну складність процесу комунікації. Р. Якобсон при цьому виходив з того, що мета будь-якої комунікації – це адекватність спілкування, яка ґрунтується на розумінні повідомлення, тому в основі його схеми знаходиться абстракція, яка передбачає не тільки користування одним і тим самим кодом, але й однаковий обсяг пам'яті того, хто передає, і того, хто сприймає, один і той самий контекст сприйняття (соціальний, культурний, інтертекстуальний, ідеологічний).

Для самого Р. Якобсона особливий інтерес мала поетична функція мови (що домінує в поезії і в мистецтві взагалі).

Поетична функція мови – зосередження, спрямованість уваги на повідомленні заради нього самого (а не заради референта, контакту або адресата). Це найбільш важлива функція в поетичному повідомленні (творі мистецтва), хоча у всіх інших видах мовної діяльності вона виступає як

вторинний, додатковий компонент. Якобсон вважав, що кожен мовний акт у певному сенсі стилізує і перетворює описувану ним подію. Те, яким чином він робить це, визначається його наміром, емоційним змістом і аудиторією, якій він адресований, попередньою "цензурою", що він проходить, набором готових зразків, до яких він належить. Оскільки "поетичність" мовного акту дуже добре показує, що комунікація не має тут основного значення, то "цензура" може бути ослаблена, приглушена.

Яким чином ми взагалі можемо виявити поетичну функцію в якому-небудь повідомленні? В. Маяковський говорив, що якщо вжити будь-який прикметник у поезії, то він стане поетичним епітетом. Р. Якобсон вважав, що "поетичність – це не просто доповнення мови риторичними прикрасами, а загальна переоцінка мови і всіх її компонентів" [2: 303].

Цікаво те, що навіть усередині поезії може бути помітна ієрархія декількох функцій – наприклад, епічна поезія, зосередившись на третій особі, у більшій мірі спирається на референтивну функцію; лірична поезія – на експресивну і т. ін. З іншого боку, в інших, непоетичних текстах, іноді рівнозначною комунікативній функції виявляється і поетична – в сучасній рекламі, в середньовічних законодавствах, у санскритських наукових трактатах, написаних у віршах (які в індійській поетичній традиції відмінні від власне поезії) – це так звані, за Р. Якобсоном, "прикладні вірші", що відомі не всім культурам.

Р. Якобсон вважав, що поетична функція властива мові будь-якої людської істоти з раннього дитинства і відіграє провідну роль у побудові дискурсу. Так, прислів'я (пристрасть до збирання яких проявилася у Р. Якобсона з тих самих пір, як він навчився читати) належить одночасно і до повсякденної мови, і до словесного мистецтва. Прислів'я – це найбільша кодована одиниця, що виникає в мові, й одночасно самий короткий поетичний твір.

Поезія визначалася Р. Якобсоном як "висловлення з установкою на вираження" [2: 257], поезія "є мовою в її естетичній функції" [2: 263], вона індиферентна у відношенні до предмета висловлення (так само, як предметна проза індиферентна у відношенні ритму). Як поетичне виявляє себе? "Поетичне є присутнім, коли слово відчувається як слово, а не тільки як представлення названого ним об'єкту, або як викид емоції, коли слова і їхня композиція, їхнє значення, їх зовнішня і внутрішня форма здобувають вагу і цінність самі по собі замість того, щоб байдуже відноситися до реальності" [2: 269].

Поетика як область знання, згідно Р. Якобсону, займається саме поетичною функцією мови; у її компетенцію стосовно поезії входить вивчення ритму, паралелізму (повторюваності), алітерації, асонансів, розміру. Можна сказати, що поетика – "це лінгвістичне дослідження поетичної функції вербальних повідомлень у цілому і поезії зокрема" [2: 137], або наука, що вивчає поетичні здобутки крізь призму мови. Цікаво, що лінгвісти, що взялися за вивчення поетичної мови, іноді зустрічають опір з боку літературознавців, тому що, як вони вважають, лінгвістика в кращому випадку обслуговує поетику. Однак літературознавці навряд чи праві, коли вважають, що "семантичне дослідження поетичного висловлення не входить у компетенцію лінгвістики" [2: 211]. Якщо ж вірш ставить питання, що виходять за межі його словесної фактури, то ми попадаємо у сферу дії семіотики (науки більш широкої, ніж лінгвістика, на думку Р. Якобсона).

Роман Якобсон – один з найрізномірніших і найвпливовіших лінгвістів ХХ століття. Він не тільки продовжує (певною мірою й переосмислює) лінгвістичні здобутки таких своїх попередників, як І. Бодуен де Куртене та Ф. де Соссюр, але розбудовує нові підходи до аналізу мови, комунікації, до семіотики і поетики. Послугуючись здобутками прагматизму Ч. Пірса і структуралізму Ф. де Соссюра, Р. Якобсон реалізовував їх ідею про те, що лінгвістика має стати частиною загальної науки про мову, додаючи до цього, що "з реалістичної точки зору мова не може бути інтерпретована як ізольоване і герметично закрите ціле, а повинна розглядатись одночасно і як ціле, і як частина" [10: 304].

Сам Роман Якобсон називав чотири витoki нової концепції мови, яку він розробляв разом з іншими представниками російського формалізму і празького структуралізму – це Казанська лінгвістична школа Бодуена де Куртене, "Курс загальної лінгвістики" Ф. де Соссюра, феноменологічна філософія Гуссерля і авангардистські напрями в поезії, живопису і музиці початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Beaver Aaron. The Myth of Roman Jakobson. – <http://www.virginia.edu/crees/symposium/beaver.html>
2. Якобсон Р. Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.
3. Якобсон Р. Поэзия грамматики и грамматика поэзии // Семіотика: Антологія / Сост. Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 525-548.
4. Jakobson R. Selected writings. – Vol. 3. – The Hague-Paris, 1981. – 420 с.
5. Рейтман М. "Напролет болтал о Ромке Якобсоне...". – <http://www.lebed.com/1997/art110.htm>

6. Усманова А.Р. Якобсон Роман // Постмодернизм. Энциклопедия / Составители и научные редакторы А.А. Грицанов, М.А. Можейко. – Минск: Интерпрессервис, 2001. – С. 1024-1028.
7. Крістєва Ю. Полілог. – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.
8. Якобсон Р. Язык и бессознательное. – М.: Гнозис, 1996. – 248 с.
9. Якобсон Р. О. В поисках сущности языка // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 102-117.
10. Якобсон Р. Часть и целое в языке // Якобсон Р. Избранные работы. – М., Прогресс, 1985. – С. 301-305.

Матеріал надійшов до редакції 10.04. 2008 р.

Глухоман И В. Взаимосвязь лингвистики и поэтики в свете учений Р. Якобсона.

В статье обосновывается проблема неразрывной связи лингвистики и поэтики в свете учений Р. Якобсона. Анализируется основной объект исследований Р. Якобсона – "речевая деятельность и "язык-в-действии". Подтверждено, что объектом семиотики является не только вербальный язык, но и искусство, которое до этого не попадало в сферу семиотического анализа.

Hluhoman I.V. Interaction of Linguistics and Poetics in the Light of R. Jakobson's Studies.

The article deals with the problem of inseparable link between linguistics and poetics on the basis of R. Jakobson's studies. The basic object of R. Jakobson's investigation "speech activity" and "language-in-action" is analysed. It is proved that the object of semiotics is not only the verbal language but also the arts. The latter hasn't been the object of semiotic analysis yet.